

VISIONER, VÄGVAL OCH VERKLIGHETER

Till våra söner

Anders

Martin

Henrik

med familjer

Visioner, vägval och verkligheter

Svenska universitet och högskolor
i utveckling efter 1940

Carl-Gustaf Andrén

Nordic
Academic
Press

NORDIC ACADEMIC PRESS

Tryckt med bidrag från
Riksbankens Jubileumsfond

Kopiering eller annat mångfaldigande av denna inlaga
kräver förlagets särskilda tillstånd.

Nordic Academic Press
Box 1 206
221 05 Lund
info@nordicacademicpress.com
www.nordicacademicpress.com

© Nordic Academic Press och Carl-Gustaf Andrén 2013
Sättning: Aina Larsson/Sättaren i Ängelholm
Omslag: Lönegård & Co
Omslagsillustration: Petter Lönegård
Tryck: ScandBook, Falun 2013
ISBN 978-91-87351-26-6

Innehåll

Förord	9
Prolog	13
Människor med idéer – förnyelse och förändring	13
Ett förpliktande arv	18
Vetenskap och utbildning	18
1. Utbyggnad av universitet och högskolor	21
Samma grundidé men skilda tolkningar	
Traditionsbaserad utbyggnadsideologi	23
Två modeller	26
Universitetsfilialer med moderuniversitet – och en dröm	33
Nya högskolor för grundutbildning men utan forskning	36
Forskningsanknytning – ett nyckelbegrepp i debatten	38
Forskningsanknytning och lokaliseringsstrategi	40
Likvärdig utbildning vid alla lärosäten – en princip i utbyggnaden	42
Kritiken mot U 68:s förslag	44
Vidgat högskolebegrepp – nya högskolor – traumat kvar	45
Linköpings högskola blir universitet – med temaforskning vid filosofisk fakultet	48
Stärka och förbättra forskningsanknytningen	48
Att bygga på vetenskaplig grund	51
Trendskifte – forskningsresurser till mindre högskolor	53
Fortsatt decentralisering – nya högskolor	55
Kvalitet och kompetens genom samarbete	58
Nya universitet	59
Samgående och sammanslagning – på frivillig bas	62
Enighet om grundprincipen – oenighet om tolkning och förverkligande	63
Ett i princip enhetligt system – med stora olikheter	65
Nytänkande inför framtida förändringar	66

2. Vem styr?	71
Kollegialitet – demokrati – autonomi	
Aktörer och beslutsintressen	72
Styrning utifrån ömsesidigt förtroende	74
Delad förvaltning – ett radikalt förslag	76
Fortsatt sammanhållen styrning och förvaltning	78
Administrationn växer	80
Demokratisering och större självbestämmanderätt	81
Minskad central detaljstyrning – ökat lokalt ansvar	85
Frihet under kontroll	88
Frihet och kvalitet – ett radikalt förändringstänkande	90
Drastisk organisationsförändring – färre beslutsnivåer, ämbetsverk läggs ned	92
Ökad decentralisering och större frihet	95
Autonomireform och ökad frihet för lärosätena	97
Reaktioner på reformen – vem tog över självstyret?	100
Reformer och förändringsbenägenhet	102
Från central till lokal styrning	106
Styrningens ideologi	109
3. Forskning	111
En förutsättning för universitet och högskolor	
Den dubbla uppgiften – att forska och att undervisa	112
Forskning och näringspolitik – ett tekniskt forskningsråd	114
Grundforskningen i centrum – nya forskningsråd	119
Två hörnpelare – fakultetsanslag och forskningsrådsmedel	121
Universitetens upprustningsmål – internationell standard	123
Sektorsforskning – för myndigheters och samhällssektors behov	126
Långsiktighet och styrning – de forskningspolitiska propositionerna	128
Frihet och styrning	130
Ökade forskningsanslag – ökad central styrning	132
En bra verklighet – som kan bli bättre	135
Anslagsbalans och autonomi	138
Satsning på nya forskargenerationer – och gamla forskningsdiscipliner	140
4. Utbildningens kvalitet	143
Ett finansieringsproblem	
Energiska studentinitiativ – med lärarstöd	145
Garanterad standard vid filosofiska fakulteterna – ett lyckokast	146
Stabilitet i en explosionsartad utveckling	151

Forskarutbildningens effektivisering	154
Reviderat medelstillsdelningssystem med målet oförändrad standard	156
Internationella tendenser	158
Linjesystem med schablonbelopp	159
Volym och prestation	161
Kvalitetskontroll och magisterexamensprövningar	164
Ramanslag utan reell prövning	165
Mellan urholkning och återställning	167
Stora medelstillskott – utan väntad effekt	171
Varför minskade den lärarledda tiden?	172
Internationell utblick	173
Utbildningsstrategi med systemskifte	177
Slutsats	182
5. Universitetslektorer	185
Forskarutbildade lärare utan forskningsuppdrag	
En ny typ av lärartjänst	187
Historisk exkurs	189
Universitetslektor med undervisning som huvuduppgift	190
Debatt om principer och konsekvenser	194
Alla akademiska lärare behöver inte forska	196
Universitetslektor – huvudlärare vid universitetsfilialerna	199
Alla högskoleenheter behöver inte bedriva forskning	200
Ett trauma söker sin lösning	202
En ny professors- och lektorskarriär	204
På väg – men ännu inte framme	207
6. Studentinflytande	211
Från informellt till reglerat	
Samverkan och konfrontation	212
På väg mot jämbördighet	213
Undervisningsnämnder som samrådsorgan	216
Successivt ökat medinflytande	218
Fullt medansvar – ökad universitetsdemokrati	220
Samarbete i symbios	222
7. Idéer och principer	227
Drivkrafter för utveckling och förändring	
Internationellt perspektiv	228
Ett vidgat nationellt högskolebegrepp med anknytning till traditionen von Humboldt och universitetsidén	229 231

Principer som styrfunktioner	235
Behov av idéer som ledstjärnor – också i framtiden	236
Ett forum för en långsiktig nationell universitets- och högskolepolicy	237
Epilog	239
Noter	241
Förkortningar och förklaringar	261
Förkortningar	261
Förklaringar	262
Källor och litteratur	263
Personregister	279

Förord

The great thing in life is not as much where we are standing, as in what direction we are moving.

Oliver Wendel Holmes, amerikansk poet,
läkare och professor i anatomi vid
Harvard University, 1809–1894

”Tiderna förändras och vi med dem” – den gamla sentensen har sin tillämpning inte bara på oss människor utan också på samhällen, organisationer och institutioner. Vi är alltid på väg. Universiteten är inga undantag, även om de existerat i snart tusen år och mirakulöst nog överlevt stundtals turbulenta förhållanden. I förändringens värld är universiteten särskilt intressanta. De har ofta genererat ny kunskap som på sikt lett till revolutionerande förnyelse i deras omvärld. Alltjämt spelar de denna roll och man framhåller inte sällan deras funktion i förnyelse och förändring. Men hur är det med deras egen öppenhet för och beredvillighet till interna förändringar, både strukturella och innehållsbetingade? Vilka principer får tjäna som ledstjärnor i deras eget utvecklingsarbete?

Svenska universitet och höskolor har genomgått radikala omstruktureringar under det senaste halvsekle. De har påverkats av både internationella och nationella utvecklingstrender. Krav har rests med ibland starkt motstridiga önskemål från olika aktörer. Politiker, företrädare för samhälle och interna intressenter – forskare, lärare, administratörer och studenter – alla har de haft bestämda åsikter om behovet eller icke-behovet av förändring av de akademiska läroscentra. Min studie tar upp frågan om man kan urskilja en grundläggande ideologi som bas för förändringsarbetet och vilka konsekvenserna blivit för de områden som jag koncentrerat undersökningen till.

Arbetet har berikats av kontakter med många personer som på olika sätt varit mig behjälpliga med faktaupplysningar och i problemdiskussioner. Genom sina sex rapporter om universitetspolitiken 1932–1988

i Ecklesiastikdepartementet, senare Utbildningsdepartementet, har f.d. överdirektören och chefen för Utrustningsnämnden för universitet och högskolor Benkt Konnander, som jag lärde känna redan på 1960-talet, lämnat ett helt ovärderligt underlag för alla som vill syssla med svensk utbildnings- och forskningspolitik under 1900-talets senare hälft. Värdet är särskilt stort eftersom Konnander själv under många år var anställd vid departementet och därför på nära håll kunde följa utvecklingen. Jag tackar honom varmt för generösa samtal kring en del frågor.

Värdefulla kommentarer och påpekanden har jag fått från professorn i forskningspolitik Mats Benner i Lund, professorn i företagsekonomi Lars Engwall i Uppsala, universitetskanslern Lars Haikola i Stockholm, och professorn i historia Thorsten Nybom i Örebro, som alla läst manuskriptet. Jag har också haft förmånen att få diskutera text och uppläggning vid ett seminarium på Pufendorfinstitutet i Lund i mars 2013 under Mats Benners ledning och med deltagande av professorerna Göran Bexell, Gunnar Broberg, Sture Forsén, Christer Jönsson, Thomas Kaiserfeld, Gunnar Törnqvist och docenten och f.d. akademisekreteraren Hans Modig. För råd och synpunkter tackar jag dem alla.

Därutöver har jag också haft kontakt och samtal med prorektor professor, Eva Wiberg och kanslichefen Gunnel Holm, båda vid Lunds universitet, samt med den ansvariga på analysavdelningen vid Universitetskanslersämbetet Lena Eriksson – ett stort tack till alla tre.

Ett varmt tack går till Riksbankens Jubileumsfond, och dess vd Göran Blomquist, som finansierat utgivningen av boken. Förlaget Nordic Academic Press har konstruktivt stött projektet. Jag tackar förlaget och dess utgivningsansvariga Annika Olsson, en pådrivande dialogpartner som med humor och gedigen förlagskunskap underlättat slutförandet av boken.

Boken är tillägnad våra tre söner Anders, Martin och Henrik med familjer, som utifrån två nya generationers erfarenheter läst framställningen och haft konkreta förslag baserade på egna upplevelser. Det har varit en ständig stimulans i arbetet att kontinuerligt få diskutera olika frågor med dem.

Slutligen går mitt tack till den som dagligen följt utvecklingen i en fortgående dialog och som liksom i mina tidigare produktioner alltid först lyssnat och sedan läst manuskript i olika faser med nyttiga reflektioner och kommentarer – min hustru Karin.

Lund sommaren 2013

Carl-Gustaf Andrén

FÖRORD

Det inledande citatet, ”Tiderna förändras och vi med dem”, går tillbaka på sentensen *Tempora mutantur, nos et mutamur in illis*, formulerad av den walesiske epigramdiktaren John Owen (1560–1622), i sin tur inspirerad av den frankiske kungen och kejsaren Lothar I:s (ca 795–855) ord *Omnia mutantur, nos et mutamur in illis* med förebild i den romerske skalden Ovidius (43 f.Kr.–17 e.Kr.) sentens *Omnia mutantur, nihil interit* – allt förändras, intet förgås.

Prolog

Människor med idéer – förnyelse och förändring

Universiteten är dynamiska kunskapscentra. Kunskapen är global och känner inga nationella gränser. Genom sina ämnesdiscipliner på lokal nivå har universitetens verksamhet en internationell prägel. Där överskrider de både språkliga och geografiska barriärer. I utbildningen ingår självklart studielitteratur från motsvarande ämnesinstitutioner vid universitet i andra länder. Lärarutbyte – om ock i mindre omfattning – ger viktiga impulser från andra universitetsmiljöer. Men utbildning, språk och kultur har också en nationell inriktning som är helt naturlig i universitetens liv.

Forskningen är ämnesmässigt internationell med dialog om vetenskapliga rön och erfarenheter mellan enskilda forskare eller grupper som arbetar med likartade problem och med möten mellan forskare vid årliga konferenser för uppdatering. På disciplinnivån – inom både utbildning och forskning – förenas man kring den globala kunskapen, dess obestridliga värde och nya möjligheter. Information om nya upptäckter och vetenskapliga genombrott förmedlas snabbt mellan intressenter världen runt. I centrum för engagemanget står den oavslutliga strävan efter att vinna ny kunskap men också aktsamheten om att bevara, förvalta, tillämpa och föra vidare redan vunnen kunskap. I lärosätenas hägn fostras nya generationer till att upptäcka och uppleva kunskapens fascinerande värld och inspireras att nyfiket både ifrågasätta kunskap och fortsätta att söka efter och att utveckla kunskapen. På så sätt introduceras och inlemmas de själva i den internationella gemenskapen.

Som organisationer ingår universiteten i ett världsomspännande sammanhang, en stor internationell gemenskap. Det upprättas avtal om samarbete mellan enskilda universitet eller grupper av dem. Syftet är att säkra internationella kontakter för att öka möjligheterna till samverkan och kunskaps- och erfarenhetsutbyte. Samtidigt som universiteten med emfas hävdar sin internationella karaktär är de emellertid starkt

nationellt inriktade. Statsmakterna i alla länder understryker gärna att de satsningar de gör på utbildning och forskning i första hand måste komma det egna landet till godo. På sikt ska de vara till nytta för samhälle och näringsliv för landet. Det finns alltså en märkbar ambivalens i uppfattningen om universitetens internationalitet, med en tydlig skillnad och spänning mellan ämnesnivå och styrningsnivå.

I universitetens och högskolornas långa historia framträder brytningspunkter som fått avgörande betydelse för deras fortsatta utveckling och som på sikt fått världsvida effekter. Anor från gångna århundraden har gett avtryck på nya lärosäten världen över. Vid sin tillkomst byggde universiteten på Platons och Aristoteles filosofiska idéer och system. Under medeltiden var den internationella prägelns dominerande. Utbildningen var den centrala verksamheten och skulle förbli så långt fram i tiden. Man hade samma grundläggande läroböcker vid alla universitet och examensordningen var gemensam för alla. I den avancerade utbildningen, som avslutades med magisterexamen eller doktorsgrad, ingick kraven på att med hållbara argument diskutera vetenskapliga problem. Först i samband med framväxten av de nationella staterna i slutet av 1400-talet förändrades situationen. Varje stat och furste ville ha ett eget universitet, både som en statussymbol och för att säkra att studenterna stannade kvar i landet och hjälpte till med dess uppbyggnad.

En genomgripande förändring ägde rum i och med att naturvetenskapernas arbetsmetod, grundad på experiment och erfarenhet, slog igenom på 1600- och 1700-talen. Ett lika betydelsefullt genombrott innebar Wilhelm von Humboldts princip att det som gav universiteten deras särprägel var det direkta sambandet mellan vetenskaplig forskning och akademisk utbildning. Den studerande skulle i sin utbildning möta lärare som samtidigt var forskare och därmed i undervisning och dialog på nära håll få uppleva vetenskapen i dess ständiga utveckling. I ett historiskt perspektiv ser vi tydligt att dessa båda nyordningar fick ett för framtiden bestående genomslag inom hela universitetsvärlden.

Dagens universitet och högskolor i Sverige utgör inget undantag från den internationella utvecklingen. Samhörigheten med det internationella vetenskaps- och utbildningssamhället är lätt iakttagbar. De svenska universiteten präglades vid sin tillkomst av arvet från internationella föregångare som utgjorde direkta förebilder för dem. Samtidigt uppvisar de vart och ett dels vissa gemensamma drag av nationell karaktär, dels sin lokala särart.

När internationellt accepterade principer förverkligas inom nationella universitetsorganisationer uppstår ofta variationer och olikheter. Vi möter i vårt land universitet och högskolor som statliga eller kommunala institutioner och som enskilda fristående organisationer i stiftelseliknande former. Skillnaderna länder emellan visar sig också i utformningen av den inre struktur som vuxit fram på nationell nivå. Ibland har inspirationen kommit utifrån men ändå getts en intern prägel, ibland är den helt ett resultat av nationella överväganden och beslut med relation till enskilda målmedvetna individer och tidsbestämda idéer och förslag.

Min studie om universitet och högskolor under drygt 70 år med början på 1940-talet omfattar en period av genomgripande förändringar och ofattbar expansion inom högskolevärlden. När jag skrevs in i Lund höstterminen 1941 hade Lunds universitet drygt 2 200 aktiva studenter och lärarstaben omfattade 65 professorer, ca 50 docenter jämte några lektorer och biträdande lärare. Den administrativa personalen uppgick till ett tjugotal personer. Motsvarande siffror för 2012 är drygt 40 000 studenter, ca 750 professorer och mer än 6 000 övriga forskare, lärare och administrativ och teknisk personal. År 1940 bestod den akademiska världen i Sverige av två universitet, två tekniska högskolor och en tandläkarhögskola, samtliga statliga, samt tre privata men statsstödda högskolor. Antalet studenter var drygt 11 000. Ca 300 professorer jämte andra lärare och övrig personal ansvarade för arbetet. 2012 fanns det 37 universitet och högskolor, varav två stiftelsehögskolor, jämte 9 privata med statligt stöd.¹ Studentantalet var 2012 lite mer än 3 57 000 individer och de anställdas antal ca 73 400 individer, varav ca 11 000 doktorander; omräknat i heltidstjänster var siffrorna 58 900 och ca 9 900 doktorander. De anställda vid universitet och högskolor utgör därmed ungefär 25 procent av alla statligt anställda. Det säger sig självt att det är näst intill omöjligt att göra en rättvisande jämförelse mellan två så helt olika situationer. Trots detta är det en fascinerande uppgift att undersöka om det finns några för dessa båda tillfällen gemensamma principer som styrt utveckling och förändring under hela den omvälvande perioden, och om det finns någon eller några bärande idéer som hela tiden stått i centrum och präglat utvecklingen. Genomgripande förändringar har ofta inspirerats av internationella förebilder, helt naturligt med tanke på forskningens och utbildningens internationella karaktär. En del förändringar speglar

mycket tydligt den svenska hemorten och dess traditioner. Finns det också mellan dem ett ideologiskt samband?

För den som arbetar inom universitets- och högskolevärlden är den aktuella situationen och dess regleringar i lagar och förordningar ofta en självklarhet men dess förankring i tidigare fattade beslut utifrån övergripande principer är knappast lika självklar. Samtidigt har man ofta kritiska synpunkter på både systemet som helhet och dess delar. Erfarenheter från förhållanden vid lärosäten utomlands utgör inte sällan bakgrunden till kritik och synpunkter med krav på förändring, förnyelse och förbättring.

Ser man på utvecklingen i ett längre historiskt perspektiv upptäcker man snart att dagens universitet och högskolor fått sin karaktär och utformning som en följd av avgörande beslut vid olika tidpunkter. Beslutsfattarna har ofta kunnat välja mellan olika alternativ. Det väcker frågan: Varför valde man just detta alternativ och inte något av de andra, och vilka var motiven? En naturlig följdfråga är: Hur hade utvecklingen påverkats om man valt ett annat alternativ? Ännu en följdfråga är huruvida de principer och motiv som bar upp de ursprungliga besluten har visat sig vara hållbara och livskraftiga också i den fortsatta omvälvande processen. Slutligen: Är principerna fortfarande av grundläggande betydelse för dagens beslutsfattande eller har de modifierats genom nya tolkningar eller rentav sjunkit i glömskans flod och ersatts av andra?

Dessa frågor ska vi återkomma till.

Universitet och högskolor är inga opersonliga organisationer och institutioner. Bakom besluten möter vi engagerade människor med idéer, människor som inte bara haft visioner utan också förmåga att forma, presentera och driva dem. Fram träder viljestarka personligheter, ofta med djup förankring i vetenskaps- och utbildningssamhället liksom i den utbildningspolitiska sfären, där de mycket målmedvetet sökt förverkliga sina ideal. De har varit helt övertygade om att ett genomförande av idéerna skulle innebära en kvalitativ förbättring av högre utbildning och forskning och har varit beredda att ta strid för sina åsikter.

Jag har valt ut några problem som är centrala för universitet och högskolor i Sverige och som stått under debatt praktiskt taget hela den berörda perioden. De successiva ställningstagandena har skett utifrån både principiella och praktiska utgångspunkter. Som underlag för mina analyser kring vad som egentligen styr utvecklingen och besluten har jag i första hand använt mig av material från statliga utredningar,

propositioner, riksdagsdebatter och programskrifter och i en del fall debattinlägg inom och utom universitetsvärlden.

Studien är alltså koncentrerad på uppgiften att försöka kartlägga och förstå i vilken utsträckning övergripande principer varit vägledande vid utformningen av de svenska universiteten och högskolorna och därmed gett dem deras nuvarande gemensamma profil. En viktig punkt har också varit att rikta uppmärksamheten mot vad verkligheten blev och vad den kunde ha blivit om man valt ett annat alternativ. Däremot avser studien inte att ge en heltäckande bild av universitetens och högskolornas samlade historia och utveckling under perioden.

De sex problemområden jag valt ut för min studie har alla haft stor betydelse för universitet och högskolor och under hela perioden stått i centrum för aktuell debatt. De har också alla blivit föremål för betydande förändringar. Det blev helt naturligt att börja med den grundläggande frågan om utbyggnadsprocessen av universitet och högskolor, som efter drygt 70 år lett till ett nytt och komplext scenario. Principiella och praktiska motiv har varit pådrivande i den spänningsfyllda och explosiva utvecklingen.

Andra kapitlet behandlar frågor om extern och intern styrning och dragkampen mellan olika aktörer och intressenter. Stora förändringar har skett under inflytande av demokratiseringen av samhället liksom utifrån kraven på minskad central detaljstyrning och ökat lokalt inflytande. De två följande kapitlen tar upp lärosätenas båda kärnverksamheter forskning och utbildning. Fokus ligger här på betydelsen av ideologi och ekonomi för att kunna förverkliga högt ställda ambitioner och stärka det ömsesidiga beroendet. Ett kapitel ägnas universitetslektorerna och det traumatiska och utdragna spelet rörande deras möjlighet till forskning och karriär. Utvecklingen av studenternas inflytande inom universitet och högskolor generellt och speciellt rörande utbildningen får sin belysning i det sjätte kapitlet.

I slutkapitlet kommer jag att ta upp diskussionen om vad ett universitet och en högskola egentligen är och olika tolkningar och definitioner av begreppen. Utifrån hanteringen av de sex problemområdena aktualiseras frågan om vilken roll principer och idéer bakom universitetsbegreppet egentligen spelar i ett komplicerat och ofta mycket konkret förändrings- och utvecklingsarbete. De frågor som då tränger sig på är om dessa idéer och principer har en så bestående dignitet att de kan utöva ett styrande inflytande trots radikalt förändrade förhållanden och om de kommer att vara användbara också i framtiden.

Ett förpliktande arv

Vad har de klassiska lärdomsskolorna i Athen och Alexandria, Karl den stores hovskola, de arabiska skolorna och universitetsbildningarna alltifrån Bologna och Paris gemensamt med dagens universitet och högskolor? Kan man hos dem spåra övergripande och styrande idéer som återkommer och än idag uppfattas som vägledande för dem som arbetar inom universitets- och högskolesfären? Vissa centrala motiv återkommer under seklernas lopp. Alla dessa institutioner har under olika perioder och med sin tids förutsättningar förenats i att söka kunskap för att bättre kunna förstå både människan och hennes omvärld och för att därmed skapa en sannare världsbild, både av kosmos och av mikrokosmos, både av människan och av naturen. Alla har de dragit till sig individer med idéer, pionjärer som strävat efter att få veta mer, varit beredda att ifrågasätta samtidens kunskap och därför också varit beredda att ge sig ut i det okända. Individens nyfikenhet har varit en stark drivkraft som lett till större kunskap, som i sin tur lett till fortsatt sökande efter ytterligare ny kunskap. Verksamheterna och arbetsformerna har skiftat mycket under de nära 2 400 år som källorna kan berätta om. Vi möter perioder med stor intensitet i utvecklingen likaväl som perioder av passivitet, stagnation och vaktslående om rådande förhållanden. I skeendets centrum finns två verksamheter: dels har man strävat efter att förvärva kunskap som förut varit okänd och därmed kunnat korrigerat tidigare vetande, dels har man varit noga med att bevara och föra vidare redan vunnen kunskap. I båda fallen har man genom undervisning fört resultaten vidare till kommande generationer.

Vetenskap och utbildning

När man försöker finna en vägledande idé som kan sägas förena de tidiga lärdomsskolorna med de sentida universiteten måste man ha i minnet de enorma skillnader som föreligger. Ända fram till 1700- och 1800-talen var dessa lärosäten i första hand undervisnings- och utbildningsanstalter som förmedlade en hävdvunnen kunskap, ofta nedteknad i läroböcker med hög auktoritet. Kravet på lärarna var att de skulle vara väl införstådda med och behärska sin egen tids lärdom för att kunna förmedla den till nya generationer. Visst gjordes nya vetenskapliga framsteg inom dessa institutioner och visst fanns där geniala tänkare och vetenskapsmän som presenterade nya kunskapsrön men

förnyelse var knappast den bästa beteckningen på verksamheterna vid dessa institutioner.

När de naturvetenskapliga upptäckterna, grundade på empiri, erfarenhet och experiment, bröt fram på 1500- och 1600-talen kunde en företrädare för de nya tänkesätten som filosofen och politikern Francis Bacon (1561–1626) med egna erfarenheter som student i Cambridge beteckna verksamheten vid universiteten som steril och dogmatisk. För honom var det viktigt att satsa på de nya exakta metoder som växte fram inom naturvetenskapen – först då skulle vetenskapen enligt honom kunna öppna nya vyer och skapa ny kunskap. Förnyelsen skulle komma till stånd genom att arbetet bedrevs i full frihet inom akademier och lärda sällskap och inte vid universiteten. Samtidigt var det just professorerna vid universiteten som kom att bli medlemmar i dessa akademier och sällskap! Bacon underströk ständigt i sina skrifter kunskapens och de vetenskapliga landvinningarnas betydelse för både individen och samhället, inte minst i det praktiska livet.

I sin skrift *The New Atlantis*, utgiven postumt 1627, gav Bacon sin idealbild av hur vetenskap skulle bedrivas och göras tillgänglig. För läsaren presenterade han en vetenskaplig institution, en akademi kallad Salomos hus på en okänd ö i Stilla havet. 36 högkvalificerade ledamöter svarade för det vetenskapliga arbetet i full frihet, i överensstämmelse med Bacons idéer och metoder. Det gällde inte bara att vinna nya kunskaper. Dessa måste också göras tillgängliga utanför akademien genom vetenskapliga tidskrifter och möten för diskussion.² Det gällde att forma ”en vetenskap som under organiserade former ställde kunskapen i samhällsnyttans tjänst”.³

Själv ansåg Bacon som nämnts att hans idé bara kunde förverkligas inom vetenskapliga akademier och sällskap, däremot inte vid universiteten. I själva verket kom hans tankar om vetenskapligt arbete att fullföljas just vid universiteten genom den omvandling av dem som inleddes av ämbetsmannen och humanisten Wilhelm von Humboldt (1767–1835) och teologen och filosofen Friedrich Schleiermacher (1768–1834) i början av 1800-talet. Deras initiativ till en sammankoppling av professorernas fria forskning med deras undervisning av studenterna för att dessa skulle kunna integreras i den nya kunskapen, skulle på sikt bli kännemärket på ett universitet.

Det betydelsefulla genombrottet skedde alltså med lärdomsgiganten Wilhelm von Humboldt, grundaren av Friedrich Wilhelm-universitetet i Berlin 1810, samt Friedrich Schleiermacher. von Humboldts definition

av universitetet gav ett nytt anslag: universitetet var den plats där professorer och studenter gemensamt sökte sanningen. Han ställde kravet att professorerna inte bara skulle undervisa utan också själva bedriva forskning. Han markerade mycket tydligt att universitetets särmärke var att utbildningen skulle vara förenad med forskning och bygga på dess resultat. För att universitetets idé skulle kunna förverkligas måste de två huvuduppgifterna forskning och utbildning stå i oskiljaktig kontakt med varandra. Hans slutsats kom först så småningom, från 1800-talets slut, att få ett internationellt genomslag i universitetens utveckling vid den tiden och därmed också i de svenska universiteten.⁴ Alltsedan dess har forskning och vetenskapligt arbete bedrivits som ett sökande efter sanning och ny kunskap – en definition som bekräftades i OECD-deklarationen 1970 om forskning såsom ”ett systematiskt och metodiskt sökande efter ny kunskap och nya idéer” – och utgjort grunden för högre utbildning.⁵

I de svenska universitetsstatuterna 1916 infördes för första gången en målbeskrivning för universitetens verksamhet med formuleringen ”universitetets uppgift är forskning och undervisning” (§ 1). Därmed anknöt man direkt till den utveckling som skett under det gångna seklet. Vid 1940-talets början var alltså de svenska universiteten och högskolorna tydligt förankrade i den europeiska traditionen, där sambandet mellan forskning och undervisning var en självklarhet eftersom båda uppgifterna var anförtrodda professorerna. För det förnyelsearbete som startat på 1930-talet och med 1940-talet fick en stor omfattning, var denna tradition en levande verklighet och en naturlig utgångspunkt för förnyelsearbetet. Den lovvärda principen om oskiljaktigt samband mellan utbildning och forskning, med nära kontakt mellan lärare och studenter i dialog, skulle visa sig bli svår att förverkliga, då ambitionerna för den högre utbildningen växte och studentantalet dramatiskt ökade.

Utbyggnad av universitet och högskolor

Samma grundidé men skilda tolkningar

I januari 1965 skulle jag delta i en konferens i Skottland, nära Glasgow. Då Philip Sandblom, rektor vid Lunds universitet sedan 1957, fick höra detta bad han mig att besöka Stirling ca fyra mil nordost om Glasgow. Där skulle nämligen ett nytt universitet inrättas efter förslag från den berömda *Lord Robbins Report* 1963. Sandblom var intresserad av hur man skulle bygga upp det nya universitetet sedan den brittiska regeringen godkänt projektet 1964. Han ville ha ett konkret jämförelsematerial som kunde användas i den pågående diskussionen om universitetsutbyggnaden i Sverige.

Stirling visade sig också vara ett intressant studieobjekt. Planen var att universitetet skulle etableras etappvis med lokaler, lärare och slutligen studenter för att garantera en smidig och effektiv igångsättning. Verksamheten skulle omfatta utbildning och forskning inom humaniora, samhällsvetenskap och naturvetenskap. Det nya universitetet startade 1967 efter tre års förberedelser. Vid våra diskussioner i samband med min rapportering sympatiserade Sandblom omedelbart med idéerna kring detta utvecklingsprogram. Det var också den typen av nya lärosäten med minst tre fakultetsområden med både forskning och utbildning som Sandblom menade att man borde satsa på vid en expansion. Han skulle i den fortsatta debatten återkomma till dessa tankar.

Philip Sandblom tillträdde sin tjänst som professor i kirurgi vid Lunds universitet 1950. Då var antalet studenter i Lund nästan 3 000. När han blev rektor vid universitetet 1957 hade siffran stigit till 4 745. 1960 hade universitetet 6 777 studenter. Han blev då tillfrågad om hur han såg på den snabba utvecklingen och vad den kunde komma att betyda för Lunds universitet. Hans svar blev att studentantalet vid

Lunds universitet optimalt borde vara högst 10 000 till 12 000. Skulle ökningen i Sverige följa den internationella trenden var risken stor för överbefolkning av de befintliga lärosätena. Därför måste man enligt Sandblom planera för nya universitet, ett arbete som redan startat i U 55 och som Sandblom hänvisade till. År 1965 hade antalet studenter på fem år fördubblats till inte mindre än 14 641 – det vill säga ett par tusen fler än vad Sandblom bara ett par år tidigare ansett vara den optimala storleken för Lunds universitet – och ökningen förväntades fortsätta i accelererad takt. Sandblom hade alltså på nära håll upplevt komplikationerna med den snabba tillväxten. Som rektor var han av naturliga skäl starkt engagerad i frågan om hur man bäst skulle kunna möta de förväntade nya studentgenerationerna. För honom var det i ett lundensiskt perspektiv självklart att en utbyggnad måste innebära att nya lärosäten skulle ha universitetskaraktär med både forskning och utbildning. Några andra alternativ såg han inte som realistiska. Genom sin förtrogenhet med universitetsförhållandena i USA och sitt engagemang i den europeiska rektorskonferensen, som fick fastare former 1959, hade Sandblom en god inblick i den pågående utvecklingen av universitet och högskolor i ett internationellt perspektiv. Förebilden för honom var det internationella universitetssamhället.

Utbyggnaden av nya universitet och högskolor i Sverige, som egentligen började redan på 1940-talet mot bakgrund av krav på ökad effektivitet men utan tanke på ökad volym, styrdes av både principiella och praktiska ställningstaganden. I centrum för både debatt och agerande fanns hela tiden frågan om vad som egentligen konstituerade ett universitet eller en högskola. Man utgick från beskrivningen av verksamheten såsom den återgavs i universitetsstatuterna, senare i universitetsstadgan. Där ställdes två uppgifter i centrum som nödvändiga: forskning och utbildning. Senare tillkom en tredje uppgift: samhällsinriktad information, som i sin tur kompletterades med kravet på innovation. Sina överväganden och åtgärder motiverade beslutsfattarna på skilda nivåer med tolkningen och tillämpningen av dessa verksamheter, deras innebörd och inbördes relationer. Den vägledande principen att forskning och utbildning hörde oskiljaktigt samman rådde det totala enigheten om. Trots detta kom resultaten att variera beroende på hur man tolkade principen. I beslutsprocessen vägdes de principiella kraven och verklighetens behov mot varandra.

Traditionsbaserad utbyggnadsideologi

Vid andra världskrigets slut 1945 hade Sverige en universitets- och högskolestruktur som varit i stort sett oförändrad under 1900-talet. De två gamla universiteten i Uppsala och Lund bestod av fyra fakulteter i överensstämmelse med det medeltida systemet med rötter i Parisuniversitetet från 1200-talet. 1800-talet hade satt sina spår i form av specialinriktade starkt nytto- och färdighetsfokuserade utbildningar. Det började 1811 med Karolinska institutet, som tillkom för att upprätta en bättre läkarutbildning. Som ett direkt stöd till utveckling av industri och näringsliv inrättades två tekniska skolor 1827 och 1829, som senare blev Kungliga tekniska högskolan och Chalmers tekniska högskola. För de viktiga jord- och skogsbruksnäringarna tillskapades utbildningar för veterinärer 1819, skogspersonal 1828 och lantbrukspersonal 1834. Dessa tre kom att i början av 1900-talet omvandlas till högskolor – veterinärhögskolan, skogshögskolan och lantbrukshögskolan – för att slutligen 1977 gå samman i Sveriges lantbruksuniversitet. Alla dessa sex utbildningsanstalter kom att utöver sin utbildningsuppgift successivt också få ansvar för forskning inom sina ämnesområden.

Under senare delen av 1800-talet tillkom två privata högskolor, i Stockholm 1878 och i Göteborg 1891, som ville slå vakt om bildningsidealet, det fria tänkandet och examensfria studier. Den senare ordningen ändrades dock ganska snabbt och båda de nya högskolorna anpassade sig till universitetssystemet med betyg och examina. En ny kategori av högre utbildning hade vidare organiserats i samband med införande av den obligatoriska folkskolan 1842, nämligen folkskoleseminarierna. Dessa praktiskt-pedagogiskt inriktade utbildningar omfattade både skolans lärostoff och träning i undervisningsmetodik. Nyheter under 1900-talet var dels handelshögskolorna i Stockholm 1909 och Göteborg 1923, båda finansierade med privata medel, dels konstnärliga högskolor.

Redan i slutet av andra världskriget, före 1945, hade tankar på en förstärkning och utbyggnad av svenska universitet och högskolor förts fram. Isoleringen från omvärlden under kriget visade hur sårbart landet var och hur viktigt det var att man inom det egna landet hade tillgång till forskning och utbildning av hög kvalitet. Utbyggnaden efter andra världskrigets slut innebar dels en satsning på och utbyggnad av befintliga lärosäten, dels inrättandet av nya högskolor. I båda fallen betydde detta en samtidig förstärkning av såväl utbildning som forskning. Det

sågs som självklart att en utbyggnad måste omfatta universitetets båda huvuduppgifter eftersom de uppfattades vara så direkt förbundna med varandra. Den första satsningen innebar att det inrättades forskningsråd för olika områden, som jag senare ska återkomma till. Omedelbart efter andra världskrigets slut tillsattes en övergripande utredning, 1945 års universitetsberedning, på initiativ av ecklesiastikminister Georg Andréén, själv professor i statsvetenskap vid Göteborgs högskola.

1945 ÅRS UNIVERSITETSBEREDNING (U 45)

U 45 hade en mycket bred uppgift med särskild inriktning på humaniora och samhällsvetenskap eftersom det hade tillsatts särskilda forskningskommittéer för de medicinska och naturvetenskapliga områdena redan 1944. Av de sexton ledamöterna i U 45 var nio professorer och en docent, fördelade på de fyra högre lärosätena. Från Uppsala universitet kom Gunnar Gunnarsson, professor i slaviska språk; Phillips Hult, professor i civilrätt; Erik Lönnroth, professor i historia och beredningens huvudsekreterare; Arne Tiselius, professor i biokemi; Thorvald Höjer, docent i historia och vårdare av Bernadotteska familjearkivet. Från Lunds universitet kom Assar Hadding, professor i geologi; Sven Kjällström, professor i praktisk teologi med kyrkorätt; Einar Löfstedt, professor i romersk värtalighet och poesi tillika rektor vid Lunds universitet. Från Stockholms högskola kom Ivar Agge, professor i straffrätt. Från Göteborgs högskola kom Gunnar Aspelin, professor i filosofi. Tre ledamöter kom från riksdagens första kammare: Ivan Pauli (S), som hade disputerat i romanska språk och var lektor vid Östermalms läroverk; Hjalmar Svensson (BF), en mycket respekterad lantbrukare; Karl Wistrand (H) jurist, medicine hedersdoktor och direktör; Sven Ohlson (FP) som hade disputerat i fysik och var rektor vid Hvitfeldtska läroverket i Göteborg.

En nyhet var att för första gången var också studenterna representerade i en utredning, genom Sigvard Wolontis som var med. lic. och ordförande i Sveriges Förenade Studentkårer.

Till ordförande i beredningen utsågs universitetskanslern Östen Undén, tidigare professor i civilrätt och rektor vid Uppsala universitet. Efter regeringsskiftet på sommaren 1945, då Undén utsågs till utrikesminister, blev Georg Andréén ordförande.⁶

Under hösten 1945 utsågs ytterligare en ledamot: Gunnar Blix, professor i medicinsk och fysikalisk kemi i Uppsala.

I sitt första betänkande konstaterade 1945 års universitetsberedning att det för den "stått som en princip att forskning och undervisning ej böra isoleras från varandra". Den fortsatte: "ur den akademiska undervisningens synpunkt är ständig kontakt med den vetenskapliga diskussionen, dess problemställningar och rön nödvändig för att ej undervisningen skall sjunka ned till slentrianmässigt kunskapsmeddelande".⁷ Studenterna skulle lära sig att "med självständig tankeverksamhet" behärska sina kunskaper. En förutsättning för detta var "att studenterna [fick] möjlighet att uppleva modern vetenskaplig metod inom sina olika fack och denna metods tillämpning på aktuella och betydelsefulla problem". Slutsatsen blev att forskning och undervisning måste integreras genom att ingå som parallella arbetsuppgifter i universitetets forskar- och lärartjänster. I praktiken innehöll nästan alla universitetslärartjänster vid denna tid både forsknings- och undervisningsuppgifter. Universitetsstatuterna från 1916 föreskrev också att undervisningen skulle "meddela lärjungarna vetenskapliga insikter och främja deras självständiga vetenskapliga utveckling".⁸ Egentligen gav de äldre statuterna från 1908 en tydligare formulering av undervisningsuppgiften: universiteten skulle meddela "en på vetenskaplig forskning grundad undervisning i de delar af det mänskliga vetandet, som falla inom området för universitetets organisation".⁹

Till denna princip som en förutsättning för planering återkom man i fortsättningen ständigt i debatter, utredningar och propositioner. I direktiven till 1955 års universitetsutredning står det: "universitetens och högskolornas undervisningsuppgifter måste alltid ses i sitt samband med forskningen".¹⁰ De riktlinjer och förslag till utbyggnaden av universitet och högskolor som drogs upp i proposition 1959:109 poängterade den dubbla uppgiften med forskning och utbildning för de akademiska läroanstalterna med hänvisning till vad som föreskrivits i direktiven 1955. Däremot fanns det ingen anknytning till detta tänkande vare sig i statuterna från 1956 eller i den nya universitetsstadgan 1964.¹¹